

УДК 37.026:37.041:37.04(043.5)

Левченко Л. С., Харькова Є. Д.

САМОСТІЙНА РОБОТА ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

А Досліджена організація самостійної роботи учнів в початковій школі. Обґрунтовані педагогічні умови вдосконалення організаційних форм і методів навчання самостійної роботи учнів. Розглянутий передовий педагогічний досвід. Установлені основні характеристики організації самостійної роботи учнів в початковій школі.

Ключові слова: самостійна робота, пізнавальна діяльність, пошукові проблемні ситуації, організаційно-технічна самостійність; самостійність у практичній діяльності.

Актуальність. В умовах, коли якість навчання майбутніх випускників школи набуває особливого значення, проблема самостійності і самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів у навчальному процесі повстає особливо гостро. У державних документах про освіту: «Освіта. Україна XXI століття», «Доктрина національної освіти в Україні» тощо йдеться про необхідність докорінного реформування навчального процесу у сучасній школі, про забезпечення особистісно зорієнтованого навчального процесу, з чим і пов'язаний перехід до концептуально нової організації навчальної організації школярів. Нині зростає значення початкової освіти. Початкова ланка школи повинна не тільки дати учням певну суму знань, а й формувати в них навички самостійного учіння. Для цього проводяться пошуки таких методів і організаційних форм навчання, що сприятимуть розвитку самостійності учнів. Проблема розвитку самостійності учнів у дидактиці є традиційною. Вона привертала увагу багатьох видатних педагогів минулого. Розвитком самостійності в процесі навчальної діяльності займалися такі вчені, як В. Буряк, І. Малкін, П. Підкасистий, Б. Єсіпов. Вони стверджували, що самостійність включає в себе такі сторони: ставлення вчителя до проявів самостійності учня; вміння учнів самостійно планувати навчальну роботу; вміння виділяти головне і другорядне; оцінку учнем труднощів у вивченні матеріалу; наявність або відсутність в учня інтересу до матеріалу, який вивчається; самостійне застосування засвоєних знань; оцінка учнем своєї роботи та її результатів.

Аналіз розвитку ідей з проблеми дозволяє виділити 3 напрями, в рамках яких проблема самостійної діяльності обговорюється впродовж багатьох віків розвитку школи. Представниками

першого напрямку можна вважати давньогрецьких учених (Сократ, Платон, Аристотель), які глибоко і всебічно обґрунтували значення активного і самостійного оволодіння учнями знань. Другий напрям бере свій початок у працях Я. Коменського, змістом якого є розроблення організаційно-практичних завдань учнів у самостійній діяльності. Третій напрям характеризується тим, що самостійна діяльність учнів не тільки декларується як педагогічний засіб або метод викладання, але й є предметом дослідження. У працях прогресивних мислителів і педагогів минулого Західної Європи Я. Коменського, Ж. Руссо, І. Песталоцці, Ф. Дістервега не раз підкреслювалось значення самостійності учнів в оволодінні знаннями, вміннями і навичками. Я. Коменський у «Великій дидактиці» писав, що: «Людей необхідно вчити спостерігати самим природу, а не тільки пам'ятати чужі спостереження і пояснення з книжок» [5, с.179]. Помітним явищем у теорії розвитку самостійності учнів на той час були роботи Є. Голанта, у яких учений визначив три види самостійності школярів: організаційно-технічну самостійність, самостійність у практичній діяльності, самостійність у процесі пізнавальної діяльності. Про значення самостійної роботи, яка сприяє розвитку розумових здібностей дитини, писали і визначні діячі прогресивної педагогіки, зокрема К. Ушинський, М. Бунаков, В. Водовозов, О. Герд, П. Лесгафт, В. Вахтеров та ін. К. Ушинський вважав, що навчання дітей повинно здійснюватися переважно на основі вражень, здобутих ними безпосередньо з навколишнього світу. Він висунув і розробив положення про значення знань, здобутих самими дітьми [10, с. 252]. Вихованню самостійності учнів особливого значення надавав відомий учений О. Герд. У своїх працях він зазначав, що вчитель

повинен розвинути в учнів інтерес до самостійного вивчення явищ природи, передавати їм потрібні практичні відомості та прийоми. Його книжки і методичні посібники містять десятки класних і домашніх завдань для самостійної роботи учнів. Самостійна робота – це вища форма навчальної діяльності учня, що є формою самоосвіти.

В. Буряк розглядав самостійну роботу як вид навчальної діяльності школярів. Вона має бути передусім досвідченою, внутрішньо вмотивованою діяльністю. Самостійна робота є різнобічним, поліфункціональним явищем і має не тільки навчальне, а й особистісне, суспільне значення. Сутність цього складного і багатогранного явища, на думку цього дослідника, ще термінологічно точно не визначена. Найправильнішим варто визнати визначення самостійної роботи, дане Б. Єсіповим: «Самостійна робота учнів, що включається в процес навчання, це така робота, що виконується без особистої участі вчителя, за його завданням у спеціально наданий для цього час; при цьому учні свідомо прагнуть досягти поставленої мети, вживаючи свої зусилля і виражаючи в тій чи іншій формі результат розумових чи фізичних (чи тих та інших разом) дій» [4, с. 15]. Дидактами і методистами виконана велика робота щодо вивчення й опису різних видів самостійних робіт. Найповніше проблему самостійної роботи учнів у навчальному процесі та підходи до класифікації цього методу за характером пізнавальної діяльності представлено в роботах Б. Єсіпова [4, с. 45]. та П. Підкасистого [9], які узагальнили передовий досвід застосування самостійних робіт учнів у навчанні в структурі традиційного уроку середини 50-х років, призначення якого, як відомо, в основному полягало в тому, щоб створити необхідні умови й атмосферу успішного засвоєння учнями знань, умінь і навичок.

Б. Єсіпов довів, що істотною особливістю розумової діяльності учнів молодшого шкільного віку є, з одного боку, інтенсивне зростання їх пізнавальних потреб, а з іншого – недостатня зрілість логічного мислення, обмеженість пізнавальних можливостей [4, с. 47].

Для того, щоб дитина могла вільно і міцно засвоювати знання, треба розвивати її аналітичне мислення, навчати виділяти істотне у навчальному матеріалі, порівнювати, робити узагальнення, доводити окремі положення, оцінювати явища і події, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Цього можна досягти у процесі активної самостійної діяльності. Самостійна діяльність молодших школярів забезпечує ефективніше засвоєння навчального матеріалу, якщо її організація має системний характер, забезпечує оптимальний рівень пізнавальної активності школярів, поєднує репродуктивну і продуктивну діяльність учнів і за змістом поглиблює засвоєний матеріал. Відомо, що часто застосовувана самостійна робота розвиває зосередженість, цілеспрямованість, уміння міркувати, запобігає формалізму в засвоєнні знань і взагалі формує самостійність як особливість мис-

лення і рису характеру дитини.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз педагогічних досліджень Ю. Бабанського, В. Безпалька, Б. Вітінаса, Л. Божович, М. Голубева, С. Гончаренка, Л. Карпова, В. Лозової, Л. Петриченко, О. Пехоти, І. Прокопенко, В. Євдокимова, Т. Ільїної, І. Лернера, П. Підкасистого, О. Попової, І. Харламова, К. Інгенкампа, О. Кочетова, І. Підласого, ефективність навчання школярів залежить від компетентного вчителя, його науково-методичної підготовки.

Результати наукових досліджень, науковий доробок педагогів дають змогу виділити такі основні напрями розвитку самостійності учнів у процесі навчання: створення пошукової проблемної ситуації на уроці; застосування системи самостійних робіт; використання нових форм уроку; різноманітних дидактичних і навчально-технічних засобів; розвиток самостійності й активності учнів у процесі трудового навчання.

Мета статті: теоретично обґрунтувати шляхи вдосконалення форм і методів організації самостійного навчання в початковій школі.

Виклад основного матеріалу. Самостійність учнів у навчанні є найважливішою передумовою повноцінного оволодіння знаннями, вміннями і навичками.

Самостійність – це одна з властивостей особистості. Характеризується двома факторами, по-перше, сукупністю засобів – знань, умінь і навичок, якими володіє особистість, по-друге, ставленням особистості до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення, а також зв'язками з іншими людьми, які складаються в процесі діяльності.

Формування самостійності в процесі навчання – одне з основних завдань шкільного навчання. Відповідно, аналіз умов такого формування – одне із завдань педагогічної науки. Проблема самостійності є актуальною не тільки в наш час, а й великого значення їй надавалося на початку ХХ ст. Зокрема, ще К. Ушинський висловив думку, яка й нині є найважливішою для теорії і практики навчання: «Необхідно постійно пам'ятати, що треба передавати учневі не тільки ті чи інші знання, але й розвивати в ньому бажання і здатність самостійно, без учителя, засвоювати нові знання» [10]. Помітним явищем у теорії розвитку самостійності учнів були роботи Є. Голанта, в яких учений визначив три види самостійності школярів [3]: організаційно-технічна самостійність; самостійність у практичній діяльності; самостійність у процесі пізнавальної діяльності.

Одним із перших дослідників розвитку пізнавальної самостійності був відомий дидакт М. Данилов. Він зазначав, що її суть виявляється в потребі й умінні учнів самостійно мислити, в здатності орієнтуватися в новій ситуації самому бачити питання, задачу і знайти підхід до їх розв'язання. Пізнавальна самостійність виявляється, наприклад, в умінні самостійно аналізувати складні навчальні задачі і виконувати їх без

сторонньої допомоги та характеризується певною критичністю розуму школяра, здатністю висловлювати свою думку незалежно від суджень інших. Всебічного розгляду питання самостійної діяльності школярів здобули в працях П. Підкасистого, М. Махмутова, І. Лернера. У більшості досліджень пізнавальна самостійність учня визначається як сформованість прагнення й уміння пізнавати в процесі цілеспрямованого пошуку. Таким чином, пізнавальна самостійність пов'язана з різними важливими сторонами навчального процесу, тому взаємозв'язки її різноманітні. У навчанні вона виявляється одночасно в різних планах. У процесі формування всебічно розвинутої особистості як мета навчання, у процесі засвоєння знань, умінь і навичок – як засіб підвищення усвідомленості та дійовості засвоюваного матеріалу. Водночас дидактика розглядає пізнавальну самостійність учня як результат ефективно організованого навчального процесу.

Численні дослідження, проведені відомими вченими (Л. Занковим, В.Люблінською, Н. Менчинською, М. Скаткіним, М. Махмутовим та ін.) показали, що тільки активна діяльність самого школяра є запорукою успішного розвитку. Особливо важливою значення потрібно надавати формуванню самостійності учнів уже у молодшому шкільному віці. Молодший шкільний вік – це перехідний період, у якому поєднуються риси дошкільного дитинства і типові особливості школяра, він багатий прихованими можливостями розвитку, які важливо своєчасно помітити і підтримати. Отже, пізнавальна самостійність школяра формується не внаслідок дії якогось одного ефективного засобу, а є закономірним результатом досконалої системи навчання й виховання учнів на уроці, спрямованої на всебічний розвиток самостійності думки і самостійності як риси характеру дитини.

Самостійність у навчанні – найважливіша передумова повноцінного оволодіння знаннями, вміннями й навичками. Часто і правильно застосована робота розвиває довільну увагу дітей, виробляє в них здатність міркувати, запобігає формалізму в засвоєнні знань і взагалі формує самостійність як рису характеру. Це зумовлює обов'язковість і різноманітність самостійних робіт. На кожному уроці можуть бути самостійні роботи різного дидактичного призначення, такі як [7]: перевірні; підготовчі; навчальні.

Основна функція перевірних самостійних робіт – контролююча, хоча і їм теж властиві елементи навчання.

Ефективність самостійної роботи значною мірою залежить від способу постановки завдання (йдеться про розроблення навчальних завдань, їх формулювання, вказівки щодо послідовності опрацювання матеріалу). Бажано, щоб інструктаж був детальним, особливо, коли учням пропонують самостійно вивчити новий матеріал. Якщо вказівки мають загальний характер (алгоритм розв'язування задачі, схема морфологічного і фо-

нетичного розбору тощо), варто оформити їх у вигляді пам'ятки, яку вивішують на дошці.

Найчастіше молодшим школярам потрібне керівництво вчителя, коли вони опановують новий вид роботи. У цьому разі корисно записати рекомендований план міркування в індивідуальних картках чи на дошці. Плануючи завдання для самостійної роботи, вчитель урахує можливість кожного виду роботи і його відповідність меті уроку. Коли самостійно виконуються тренувальні вправи, доцільно використати підручник чи картки з диференційованими завданнями, а, коли йдеться про підготовку до сприймання нового матеріалу з читання, в нагоді стануть розповідь-бесіда, вправи з дошки тощо. Неправильне визначення часу на самостійну роботу може спричинити перебудову наміченого вчителем плану уроку. Тривалість самостійної роботи зумовлюється низкою чинників. Один із найважливіших – складність та обсяг завдання. Воно може бути невеликим, якщо учні тільки-но розпочали засвоювати матеріал, і, отже, техніка виконання вправ у них опрацьована ще недостатньо. У такому разі на самостійну роботу треба відводити більше часу, ніж на етапі повторення матеріалу. Для підтримання уваги, розширення її обсягу молодшим школярам необхідно пропонувати такі самостійні завдання, виконання яких потребує поєднання розумових дій із практичними. Наприклад, не тільки прочитати, а й поділити текст на частини; не тільки пригадати правило, а й записати в зошит власні приклади тощо.

Для виконання самостійних вправ, що передбачають формування комплексних умінь, доцільно пропонувати інструкції, що вказують на характер і послідовність розумових і практичних дій. Вони мають бути гранично чіткими й лаконічними [6].

У процесі ознайомлення молодших школярів із новими правилами, поняттями важливо, щоб відбувалося одночасне засвоєння і способів користування цими правилами. Тому на етапі первинного закріплення доцільно дати дітям зразок міркування для виконання самостійних вправ.

Пробні вправи, які виконуються на етапі первинного закріплення, потребують «теоретичного випередження», що дає учневі змогу до початку роботи над завданням ще раз повторити правила, якими він має користуватися.

Відносно новим для початкової ланки є застосування на уроці групових форм самостійної роботи, коли діти виконують якесь завдання в парі або в малих групах. Це виховує вміння співробітничати в колективі, організуватися на співпрацю. Діти тягнуться на уроці до спілкування у процесі виконання групових завдань, треба не тільки не присікти їхню природну схильність, а й використати її для взаємного навчання. Тим більше, що в дитячому садку малюки дуже часто працювали у малих групах. Спостерігаючи за учнями під час виконання групових завдань, учитель відкриє для себе чимало нового в їхній поведінці, здібностях до навчання. Наприклад, учителька дає на парту

один конверт. У ньому кілька літер, з яких можна скласти два слова, треба у парі розібрати, що ж це за слова; або на уроці математики вдвох складають приклади з даного набору чисел, класифікують геометричні фігури тощо.

Учитель має систематично перевіряти готовність класу до сприймання усного мовлення, розвивати у вихованців уміння точно й грамотно відповідати на запитання.

Неабияке значення у вихованні самостійності та потрібного темпу роботи має дотримання єдиних вимог у веденні зошитів з усіх предметів. Привчені до певної послідовності в оформленні роботи, учні не ставлять зайвих запитань, не відвертають уваги всього класу.

Не можна виховувати самостійність у навчанні, не підтримуючи в учня віри в свої сили. Тому до кожного нового завдання дитину треба готувати, заохочувати її до самостійності. Учитель спочатку показує на прикладі, як виконувати певні дії. Потім учні вправляються під його керівництвом і, нарешті, цілком самостійно виконують аналогічні й нові завдання, де правила треба застосувати в змінених умовах.

Щоб учні правильно виконали самостійні завдання, треба давати їм чіткі настанови (пам'ятки, алгоритми) щодо послідовності роботи. З ними вчитель поступово ознайомлює учнів, прагнучи зробити їх надбанням власного досвіду кожної дитини. Спочатку пам'ятка використовується під час фронтальної роботи. Згодом її варто запропонувати як інструкцію до самостійного розв'язування задач.

Алгоритм у навчанні, як відомо, являє собою чіткий опис прийомів мислення або послідовності розумових операцій, спрямованих на розв'язання багатьох однорідних завдань. Алгоритмічні приписи визначають найдоцільнішу послідовність розумових і практичних дій і цим самим привчають дитину міркувати правильно й економне [2]. Для навчання дітей «діяти за правилом» найдоцільніше виділяти час, коли новий вид роботи вводиться вперше. А щоб це не набуло формального характеру, основним методом має бути не пояснення вчителя, а приучування дітей користуватись алгоритмом під час виконання завдань. Спочатку під керівництвом учителя, а потім і самостійно,

учні виконують за алгоритмом аналогічні й нові завдання. Загальні алгоритми тривалої дії бажано оформити у вигляді настінної таблиці-пам'ятки (алгоритм застосування правила про ненаголошені голосні, сумнівні приголосні, визначення будови слова, відмінкових закінчень; алгоритми розв'язування задач; ділення багатоцифрових чисел тощо) [1].

Розчленування правила або способу дії на низку послідовних операцій допомагає учням свідомо користуватися ним під час самостійного виконання завдань, сприяє організації розумових і практичних зусиль учнів. Розвиток самостійності органічно включає формування в учнів умінь і навичок самоперевірки й самоконтролю. Ці якості розвиваються поступово, їх формують систематично, в певному комплексі. Самоконтроль у навчальній діяльності не можна розглядати як навичку, вироблену внаслідок багаторазових повторень. Це – і підготовча робота до застосування правила (осмислення його суті, усвідомлення послідовності операцій), і контроль за правильністю його застосування, формування вміння виявляти й виправляти допущені помилки.

Висновок. Таким чином, самостійна робота в початкових класах – обов'язковий компонент процесу навчання, її роль, зміст, тривалість, способи керівництва визначаються метою вивчення певного матеріалу, його специфікою та рівнем підготовки школярів.

Список використаних джерел

1. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – Москва, 1982.
2. Барщай, Л.С. Индивидуализация познавательной самостоятельности школьников / Л.С. Барщай // Початкова школа, 1991. – № 12. – С. 18–20.
3. Голант, Е.Я. О развитии самостоятельности и творческой активности учащихся в процессе обучения // Воспитание познавательной активности и самостоятельности учащихся. – Ч. 1. – Казань, 1969. – С. 36.
4. Есипов, Б. П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. / Б. П. Есипов. – Москва: Просвещение, 1981. – С. 15–16.
5. Коменский, Я.А. Велика дидактика. – Вибрані педагогічні твори / Я.А. Коменський. – Москва: Уч. пед. издат., 1995.
6. Коротков, Б.І. Методи навчально-познавальної діяльності учнів. – Київ, 1991.
7. Лозова, В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – 2-ге вид., випр. і доп. – Харків: ОВС, 2002. – 400 с.
8. Манько, В. А. Визначення познавальної ініціативи як показника познавальної самостійності та активності особистості / В. А. Манько // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць. – Вип. XXX. – Слов'янськ: Вид. центр СДПУ, 2006. – С. 124–127.
9. Підкасистий П. И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование / Підкасистий П. И. – Москва: Педагогика, 1980. – 240 с.
10. Ушинський, К. Д. Праця в її психічному та виховному значенні / К.Д.Ушинський // Історія української школи та педагогіки / [за ред. акад. В.Г. Кременя]. – Київ: Знання. – 767 с.

Дата надходження авторського оригіналу до редакції: 09.04.2015

Левченко Л.С., Харькова Е.Д. Самостоятельная работа как средство активизации познавательной деятельности младших школьников.

А Исследована организация самостоятельной работы учеников в начальной школе. Обоснованы педагогические условия совершенствования организационных форм и методов обучения самостоятельной работы учеников. Рассмотрен передовой педагогический опыт. Установлены основные характеристики организации самостоятельной работы учеников в начальной школе.

Ключевые слова: самостоятельная работа, познавательная деятельность, поисковые проблемные ситуации, организационно-техническая самостоятельность; самостоятельность в практической деятельности.

Levchenko L.S., Khar'kova E.D. Individual work as means of activation of junior schoolchildren's cognitive activity.

S The organization of pupils' individual work at initial school is investigated. The pedagogical terms of improvement of organizational forms and methods of studies of students' independent work are grounded. Front-rank pedagogical experience is considered. The basic descriptions of organization of pupils' individual work at initial school are set.

Key words: individual work, cognitive activity, searching problem situations, organizationally technical independence; independence in practical activity.